

Leszek Ziábka

KALISKI GRÓD PIASTÓW NA ZAWODZIU – DZIEDZICTWO KULTUROWE EUROPY

Streszczenie. Gród Piastów na Zawodziu zbudowano w IX wieku w ramionach rzeki Proсны i do XIII wieku ten warowny gród stanowił centrum Kalisza. W tym czasie pełnił on funkcję centralnego ośrodka w tym rejonie i był siedzibą władz świeckich i kościelnych. W publikacji omówiono projekt kompleksowej ochrony istniejącej substancji zabytkowej wraz z otoczeniem, przy jednoczesnym wykorzystaniu grodziska na Zawodziu do celów ekspozycyjno-oświatowych.

WPROWADZENIE

Kalisz we wczesnośredniowiecznej Polsce był jednym z najważniejszych ośrodków osadniczych, gospodarczych i politycznych [Baranowski 1998].

Centrum Kalisza do XIII wieku był gród warowny zbudowany w IX, w ramionach rzeki Proсны. Gród pełnił funkcje centralnego ośrodka ziemi, kasztelani, dzielnicy lub księstwa –siedziby władz świeckich i kościelnych.

Grodzisko to (położone w dzielnicy Zawodzie), ze względu na widoczną zewnętrzną formę w terenie, jest obecnie nieodłączną częścią krajobrazu naturalnego. Gród na Zawodziu to jeden z najstarszych elementów w strukturze aglomeracji pobliskich osad, który funkcjonował do czasu lokacji miasta na nowym miejscu, oddalonym o około dwa kilometry w kierunku północnym. Współcześnie nieliczne miasta w Polsce szyć się mogą tak dobrze zachowanym obiektem w centrum aglomeracji miejskiej. Wyjątkowe i efektowne odkrycia dokonane w wyniku prac wykopaliskowych umiejscowiły wczesno-średniowieczny Kalisz w rzędzie odkryć głównych grodów wczesno-piastowskiego państwa.

Zakończenie w roku 1992 kolejnej fazy prac badawczych na Zawodziu zbiegło się z rozpoczęciem realizacji zagospodarowania rezerwatu archeologicznego. Przygotowanie obiektu do tej funkcji to długi i żmudny proces, poczynając od wspomnianych już badań interdyscyplinarnych, konserwacji, do projektu zagospodarowania (budowa nowych obiektów, urządzenie terenów otaczających wykopaliska oraz elementy konstrukcyjne: ścieżki, siedziska, pomosty) a kończąc na urządzeniu ekspozycji. Rezerwat archeologiczny to obiekt muzealny, którego podstawę ekspozycji stanowią obiekty budowlane *in situ*. Różnią się od muzeum na wolnym powietrzu, np. typu skansenu, gdzie ekspozowane są zabytki pochodzące najczęściej z różnych miejsc i rejonów a także parków archeologicznych, gdzie rekonstrukcje (mniej lub bardziej wierne) wzniesione

Leszek ZIÁBKA – Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej.

zostały w miejscach wcześniejszych badań (lub w ich pobliżu) albo nie związanych z rzeczywistą obecnością stanowiska archeologicznego, gdzie najczęściej archeologia eksperymentalna łączona jest z działalnością edukacyjno-oświatową i rozrywkową. Tworzone kiedyś i współcześnie rezerwaty archeologiczne miały i mają różne cele i formy. Niekiedy dominuje w nich funkcja ochronna, czasami badawcza i edukacyjna, innym razem ekonomiczna [Kobyliński 2005]. Uwzględniając formy, rezerwaty mogą eksponować wyłącznie odsłonięte relikty archeologiczne, relikty i rekonstrukcje, bądź same rekonstrukcje. Uwzględniając specyfikę ochrony i prezentacji ten typ rezerwatu można określić jako archeologiczno-architektoniczne i uznać z jedne z podtypów w stosunku do nadrzędnej klasy rezerwatów archeologicznych. Przy projektowaniu zdano sobie sprawę, że rezerwat archeologiczny zdecydowanie różni się od innych tym, że na jego terenie mogą być prowadzone dalsze prace wykopaliskowe, przy zachowanej lub częściowo odtworzonej formie krajobrazowej. Eksponowanie *in situ* części budowli należy uzależnić w tym wypadku od ewentualnych celów badawczych i konserwatorskich. Badanym obiektom trzeba nadać odpowiednią oprawę ekspozycyjną i opatrzyć odpowiednim komentarzem z wykorzystaniem prezentacji multimedialnej, by ujawniły one swoją wartość historyczną. Przede wszystkim należy je odpowiednio zabezpieczyć, aby uchronić przed powolną dewastacją, powodowaną głównie czynnikami atmosferycznymi (erozja) a także działalnością człowieka.

REZERWAT – PIERWSZE PROJEKTY

Pierwszy wniosek o utworzenie rezerwatu archeologicznego na Zawodziu sformułował Krzysztof Dąbrowski [1961]. Projekt przewidywał realizację urządzeń usługowo-administracyjnych, ekspozycję na terenie grodziska i w pawilonach oraz ewentualnie skansen etnograficzny, który powinien łączyć rezerwat z zachowaną wtedy jeszcze *in situ* drewnianą zabudową dzielnicy Zawodzie. Pawilon usługowo-administracyjny umieszczony przy wejściu na teren rezerwatu miał spełniać wymogi nieodzowne dla profesjonalnej obsługi turystycznej. Teren całego grodziska przeznaczono dla celów ekspozycyjnych. Głównymi akcentami plastycznymi były dwa pawilony: większy nad fundamentami kolegiaty oraz mniejszy nad pozostałościami wałów i fundamentami wieży obronnej. Pawilony, które miały być postawione nad pozostałościami kolegiaty pod wezwaniem św. Pawła, fragmentami wału i fundamentami wieży, zaprojektowano w lekkiej konstrukcji stalowej, przykrytej pleksiglasem. Projekt ten nie doczekał się realizacji.

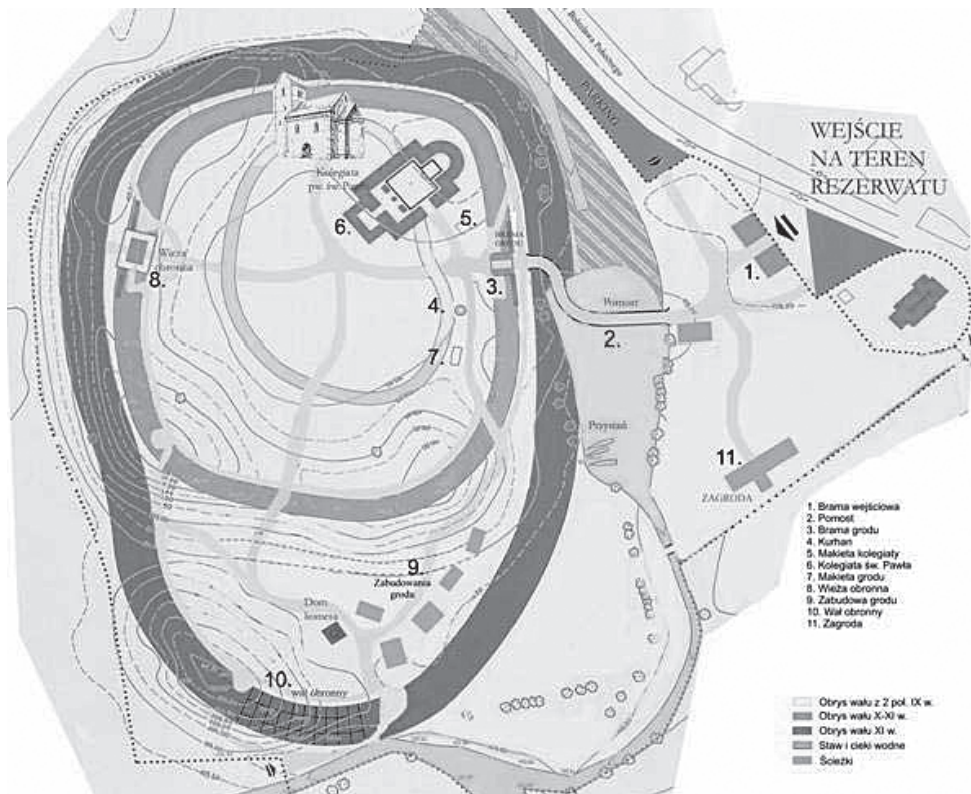
W roku 1985 dla Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w Kaliszu ponownie opracowano projekt zagospodarowania grodziska na Zawodziu jako rezerwatu archeologicznego. Instytut Podstaw Rozwoju Architektury Politechniki Warszawskiej przedstawił projekt przewidujący między innymi udostępnienie odsłoniętych (podczas prac wykopaliskowych) reliktyw kolegiaty, wieży obronnej oraz różnorodnych zabytków ruchomych. Również i ta koncepcja nie doczekała się realizacji.

W 1993 roku Teresa Rodzińska-Choraży, Tomasz Węclawowicz i Tadeusz Baranowski opracowali założenia przyszłego rezerwatu. Opracowany i zaakceptowany przez środowisko kaliskie projekt zakładał kompleksową ochronę istniejącej substancji zabyt-

kowej wraz z otoczeniem, przy jednoczesnym wykorzystaniu grodziska na Zawodziu do celów ekspozycyjno-oświatowych.

REZERWAT ARCHEOLOGICZNY NA ZAWODZIU W KALISZU

W związku z pozyskaniem środków unijnych przez Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej w Kaliszu w ramach Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego w 2006 roku powstał projekt zagospodarowania rezerwatu archeologicznego Kalisz-Zawodzie, którego twórcą była firma „Konservacja Zabytków” - M.J. Cempla z Krakowa. Podstawą przygotowanego projektu była dokumentacja z badań wykopaliskowych Iwony i Krzysztofa Dąbrowskich oraz zespołu archeologów pod kierunkiem T. Baranowskiego, a także liczne konsultacje z architektami uczestniczącymi w pracach badawczych na Zawodziu, T. Rodzińską-Choraży i T. Węclawowiczem. W roku 2007 opracowano projekt, który miał głównie na celu wydobycie walorów oświatowych zabytkowej przestrzeni historycznej grodu (rys. 1). Główny akcent polegał na wykonaniu rekonstrukcji fundamentów przyziemi kolegiaty pod wezwaniem św. Paw-

Rys. 1. Plan grodziska Kalisz - Zawodzie

ła (w skali 1:1) z kamienia piaskowego z wizualną ciągłością murów i widocznym podziałem na: prezbiterium z absydą, mury nawy, empore, czworoboczną wieżę, ołtarz na fundamencie (do wysokości ok. 40 cm) oraz zaznaczonym wewnątrz zarysem kościółka drewnianego (fot. 1). Kolejny element prac stanowiła rekonstrukcja czworokątnej, dwukondygnacyjnej wieży obronnej, w miejscu dawnych fundamentów. Belki podwalinowe rekonstrukcji drewnianej wieży spoczęły na mikropalach, aby umożliwić wgląd pod poziom „parteru”, gdzie znajdują się oryginalne, odsłonięte fundamenty (fot. 2). Do tak posadowionej wieży dostawiono po obu jej stronach palisadę z ostro zakończonych drewnianych okrągłaków.

Wejście do grodu prowadzi przez zrekonstruowany drewniany most i umieszczoną tutaj bramę wjazdową wykonaną z bali drewnianych usytuowaną w linii wału. Po jej obu stronach postawiono palisadę, a przed nią - nad pozostałościami oczyszczonej fosy – ostrokół, w postaci zaostrzonych drewnianych bali wkopanych w ziemię pod kątem około 45 stopni (fot. 3). Odbudowano także fragment wału w konstrukcji drewniano-ziemnej, zlokalizowany w części południowo-wschodniej grodziska, który wypełniono kamieniami. Dla ilustracji zabudowy mieszkalnej postawiono siedem budynków różniących się od siebie nie tylko wielkością, ale i konstrukcją ścian (zrębowa, sumikowo-łatkowa i palisadowa) oraz pokryciem powierzchni dachu (trzcina lub dranice- fot. 4). Na terenie grodu umieszczono także kamienny kopiec-kurhan w miejscu jego odkrycia, jako najstarszy element związany z funkcjonowaniem pogańskiego cmentarzyska ciałopalnego. W celach edukacyjnych sporządzono i ustawiono tam także dwie wykonane z granitu makiety przedstawiające: rezerwat na Zawodziu z wszelkimi rekonstrukcjami oraz kolegiatę pod wezwaniem św. Pawła. Wszystkie elementy architektury połączono specjalnie wytyczonymi ścieżkami wkomponowanymi w pasy zieleni, w których gantunki roślin, podkreślają zróżnicowanie chronologiczne faz obiektu [Baranowski 1998].

W ramach projektu na teren rezerwatu, na podgrodzie przeniesiono z dzielnicy Stare Miasto drewnianą zagrodę ze schyłku osiemnastego wieku, będącą ostatnim zachowanym elementem drewnianej architektury z tego terenu.

OTWARCIE REZERWATU NA ZAWODZIU – POWRÓT DO PRZESZŁOŚCI

Uroczyste otwarcie obiektu odbyło się 14 czerwca 2008 roku, które stanowiło zarazem punkt kulminacyjny tegorocznych obchodów Święta Miasta „grodu nad Prosną”. Dokonali tego wspólnie: Marek Woźniak – Marszałek Województwa Wielkopolskiego, Janusz Pęcherz- Prezydent Miasta Kalisza i Jerzy A. Splitt - Dyrektor Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w Kaliszu, który przedstawił najważniejsze wydarzenia z historii grodu i główne założenia zrealizowanego projektu. Osobom, które pod względem organizacyjnym i merytorycznym zaangażowane były w realizację przedsięwzięcia, Marek Woźniak – Marszałek Województwa Wielkopolskiego wręczył statuetki z wizerunkiem Mieszka II Starego¹, głównego budowniczego wczesnośredniowiecznego „grodu nad

¹ Autorem projektu statuetki jest A. Ozima.

Fot. 1. Rekonstrukcja przyziemia fundamentów kolegiaty pod wezwaniem św. Pawła (M. Ziábka)

Fot. 2. Rekonstrukcja wieży obronnej na koronie wałów (M. Ziábka)

Fot. 3. Rekonstrukcja bramy wjazdowej z palisadą i mostem (M. Ziąbka)

Fot. 4. Rekonstrukcja chaty średniowiecznej (M. Ziąbka)

Prosną”. Otrzymali je: Iwona Dąbrowska – archeolog, która wspólnie z Krzysztofem Dąbrowskim w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych prowadziła badania na terenie grodziska Kalisz-Zawodzie, poseł Józef Racki, były Wicemarszałek Województwa Wielkopolskiego, Kazimierz Kościelny – Wicemarszałek Województwa Wielkopolskiego, Janusz Pęcherz – Prezydent Miasta Kalisza, Marek Cempla - twórca projektu, Stanisław Walczak - wykonawca projektu, właściciel kaliskiej firmy budowlanej, Tadeusz Baranowski - archeolog, pracownik Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie, kierujący badaniami na Zawodziu w ostatnich latach.

Kulminacyjnym punktem uroczystości była msza polowa celebrowana przez Ordynariusza Diecezji Kaliskiej – księdza biskupa Stanisława Napierałę, w zrekonstruowanych fundamentach kolegiaty św. Pawła, który poświęcił replikę krzyża odkrytego podczas wykopaliśk w latach sześćdziesiątych w miejscu gdzie miał znajdować się pochówek książećy, w asyście członków stowarzyszeń historycznych: Bractwo Rycerskie Ziemi Kaliskiej, Wojów Grodziska Zawodzie i Wojów św. Wojciecha. Następnie odbyło się zwiedzanie kaliskiego „grodu Piastów”, obozowisk kaliskich wojów i rycerzy oraz stosik prezenów dawnych rzemioł (np.: garncarstwa, kowalstwa, płatnerstwa, skórnictwa, tkactwa, rymarstwo, wyrób pieczęci, obróbki rogi i skóry, przymierzalnia stroju średniowiecznego).

Kolejnego dnia odbyła się 13 edycja cyklicznej imprezy plenerowej „Jarmarku Archeologicznego”, trwający od wczesnych godzin przedpołudniowych do późnych wieczornych. Tłumy kaliszian i przyjezdnych, które odwiedziły teren Rezerwatu uczestniczyły w prezentacji multimedialnej dotyczącej historii kaliskiego grodu i prac związanych z jego rekonstrukcjami. W prezentacjach uczestniczyli liczni rzemieślnicy, których obecność na terenie grodu we wczesnym średniowieczu potwierdziły znaleziska archeologiczne (np. kowalstwo, rymarstwo, garncarstwo).

Organizatorzy Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej w Kaliszu przy współpracy z Bractwem Rycerskim Ziemi Kaliskiej w Kaliszu, Wojami Grodziska Zawodzie przy wsparciu finansowym Urzędu Miasta w Kaliszu, przygotowali kilkanaście stoisk, które oblegane były przez tłumy zwiedzających. W tym dniu nie zabrakło także pokazów dawnych technik walk w wykonaniu Kaliskich Wojów Grodziska Zawodzie i Bractwa Rycerskiego Ziemi Kaliskiej. Odbyły się również koncerty w wykonaniu zespołów muzyki dawnej: Rocal Fuza ze Świeradowa oraz Semibrevis i Santarello z Kalisza. Zaprezentowano inscenizację legendy o powstaniu Kalisza przez młodzież z Gimnazjum nr 9 oraz tańce średniowieczne w wykonaniu członków Bractwa Rycerskiego Ziemi Kaliskiej. Dużym powodzeniem cieszyły się rejsy łodzią słowiańską po Prośnie a także kiosk z okolicznościowymi pamiątkami. Licznie odwiedzana była przeniesiona ze Starego Miasta na teren rezerwatu osiemnastowieczna chałupa z wyposażeniem, nazwana przez zwiedzających „babusina chatką”, gdzie w ciągu niespełna godziny przewinęło się około 500 osób. Wszyscy głodni i spragnieni korzystali z uroków staropolskiej kuchni.

LITERATURA

1. Baranowski T.: Gród w Kaliszu – badania, odkrycia, interpretacje. W: Kalisz wczesnośredniowieczny. Kalisz 1998.
2. Kobyliński Z.: Europejskie rezerwy archeologiczne-tradycje, cele, funkcje, możliwości badawcze. W: Poszerzenie Unii szansa dla miast Europy. Samorząd, rozwój, integracja europejska. Prace naukowe Instytutu Zarządzania, Zeszyt nr 6, Kalisz 2005.
3. Dąbrowski K.: Rezerwat archeologiczny na Zawodziu w Kaliszu. *Rocznik Kaliski*, t. X, 1976, s. 321-328.
4. Dąbrowski K.: Rezerwat archeologiczny na Zawodziu w Kaliszu. *Wiadomości Archeologiczne*, t. XXIX, 1968, s. 29-38.

THE PIAST TOWN IN KALISZ-ZAWODZIE – CULTURAL HERITAGE OF THE EUROPE

Summary

An Early Medieval burg city in Zawodzie built in 9th century, situated in the Valley of Prosna River, to the 13th century was one of the greatest Piast town centres. This town was seat of secular and ecclesiastical authorities. The project of complete protection of existing relicts with surrounding places were described in the paper. Old town in Zawodzie are make accessible for exposition and educational objects.